

© 2005 М. Ребіндер

ЄВГЕН ЕРЛІХ: ДЕЯКІ СТОРІНКИ З ОСТАННІХ РОКІВ ЖИТТЯ ТА ТВОРЧОСТІ *

Як відомо, соціологія права як всеохоплююча соціологічна теорія права й відтак самостійна правознавча дисципліна, виникла в багатонаціональній Австрійській імперії, а саме в такому її куточку на межі ХХ ст. як Буковина [6, с. 327-344] (нині поділений кордоном двох держав на румунську й українську частини). Тодішні культурно розмаїті суспільні відносини тієї місцево-

сті багато в чому подібні на відносини сучасного світу епохи глобалізації, світу, що водночас ґрунтується на засадах субсидіарності суспільного ладу. Євген Ерліх є ключовою постаттю, з якою пов'язується виникнення соціології права як нової дисципліни. В останні роки життя, він, як і багато визначних вчених-юристів своєї доби, опинився в небезпечному для свого професій-

ного статусу положенні, спричиненого наслідками радикальних суспільних змін. Внаслідок програної Першої світової війни Австро-угорська імперія розпалася, й в 1918 р. до королівської Румунії відійшла Буковина. Ерліх втрачає місце роботи – кафедру римського права в німецькомовному Чернівецькому університеті імені Франца Йозефа. Не зважаючи на значні зусилля (прийняття румунського громадянства, публічні виступи, публікації й використання численних особистих зв'язків), Ерліху таки не вдалося заново працевлаштуватися, і він, втрапивши здоров'я внаслідок хвороби цукрового діабету, помирає 2 травня 1922 р. у Відні в купецькому шпиталі [5, с. 28].

Як свідчать повідомлення щоденної місцевої преси Ерліх був добре відомий не лише у вузькому професійному колі, але й широкій громадськості Буковини. Нами вже передруковано розшукані раніше два детальні некрологи, початково опубліковані в “Альгемайне черновітцер цайтунг” [6, с. 232 і далі]. Проведені згодом в обласному архіві Чернівців тривалі дослідження дозволили віднайти ще два некрологи, опубліковані в “Черновітцер моргенблат” в суботу 13 травня 1922 р. (с. 2) та в неділю 14 травня 1922 р. (с. 1). У них міститься ряд раніше мало-відомих або доповнюючих попередні дослідження фактів. Вони зокрема засвідчують високу оцінку особи Ерліха, як “земляка та вченого”, а також нападки проти нього з боку не згадуваних в деталях осіб. Останні прагнули відсторонити Ерліха від чернівецької Альма-матер, не зважаючи на те, що на посаду завідувача університетською кафедрою його було призначено самим Королем. Зважаючи на вищезазначене, перший некролог доречно відтворити дослівно.

І. Буковина періоду Австрійської імперії

Розпочнемо, правда, з передруку доречного додатку до некрологу, опублікованого під заголовком “Автобіографія”:

“Завдячуючи люб'язності одного із учнів покійного [I], маємо можливість надрукувати

* Переклад з німецької В. С. Бігуна за: *Rehbinder Manfred. Aus den letzten Jahren im Leben und Schaffen von Eugen Ehrlich // Jus humanum. Grundlagen des Rechts und Strafrecht. Festschrift für Ernst-Joachim Lampe zum 70. Geburtstag / Hrsg. von Dieter Dülling. – Berlin: Duncker & Humblot, 2003. – S. 199-210.*

М. Ребіндер

автобіографію, власноручно підписану проф. Ерліхом 1908 р. У ній відзначається:

Я народився 14 вересня 1862 р. у Чернівцях на Буковині [II]. Мій батько 1865 р. став адвокатом у Самборі, в Галичині, де на той час ще діяв *numerus clausus* [III]. Там пройшло моє дитинство [IV]. Після смерті батька ми переїхали до Відня. У Відні я також відвідував університет [V], здобув ступінь доктора і 1894 р. – звання приват-доцента. 1896 р. мене було запрошено на посаду позаштатного професора римського права до Чернівців, 1900 р. – затверджено штатним професором. 1906-1907 я був ректором Чернівецького університету.

З своїх праць [VI] відзначу: Про прогалини в праві (*Über die Lücken im Rechte*) (в Юрістіше блеттер, 1888), Мовчазне волевиявлення (*Die stillschweigende Willenserklärung*) (Берлін), Обов'язкове та необов'язкове право в Цивільному уложенні Німецької імперії (*Das zwingende und nicht zwingende Recht im bürgerlichen Gesetzbuch für das deutsche Reich*) (Йена), До питання про теорію джерел права, частина перша: *Jus civile, Jus publicum, Jus privatum* (Beitrdge zur Theorie der Rechtsquellen, Erster Teil: Das Jus civile, Jus publicum, Jus privatum) (Берлін), Вільне правознаходження і вільне правознавство (*Freie Rechtsfindung und freie Rechtswissenschaft*), доповідь, виголошена на засіданні Юридичного товариства у Відні 4 березня 1903 р. (Лейпциг, 1903), Факти звичаєвого права (*Tatsachen des Gewohnheitsrechtes*), інавгураційна промова, виголошена 2 грудня 1906 р., Соціологія та юриспруденція (*Soziologie und Jurisprudenz*), опублікована в *Гарденсівському "Zukunft"* 1905 р. та (в кращій, не скороченій редакції) в *Остеррайхшен ріхтерцайтунг* 1906 р., Антон Менгер (*Anton Menger*), опублікована в "Сюддойчен монатсгефтен", у вересні 1906 р. Згодом вийде з друку *Правоздатність* (в рамках збірки *Право (Das Recht)*, яка видається за редакцією Франца Коблера у видавництві Путкаммера та Мюлбрехта).

Перед громадськістю виступав всього одного разу, а саме коли йшлося про необхідність запровадження заборони або ж істотних обмежень діяльності біржових третейських судів згідно з новим Цивільним процесуальним кодексом. Тоді двічі я виступав у Товаристві австрійських економістів, й виступи згодом було опубліковано у "Ноен ревью". Думаю, що моїм тодішнім виступам можна принаймні почасти завдячувати тому, що щонайменше вдалося уникнути найгірших пороків біржових третейських судів [VII]. Висвітлення питання про боротьбу за вільне правознаходження привернуло до моєї діяльності певну увагу. Цим питанням я займаюся ще починаючи з опублікованих 1888 р. статей про прогалини в праві, а згодом допо-

відей про вільне правознаходження і вільне правознавство, однак й більшість інших робіт тією чи іншою мірою пов'язані з цією темою. Мною також було введено в обіг нині поширене найменування "вільне правознаходження" (у вище згаданих доповідях) [VIII]. Також мною було прикладено значних зусиль для використання народногосподарського та соціально-політичного досвіду в сферах історії та догматики права, й задля розвитку історії права на порівняльно-правових засадах."

[I] В даному випадку з великою долею ймовірності йдеться про професора, доктора Іона Лунгулека, наступника Ерліха на посаді завідувача кафедри римського права в Чернівцях. Професор Лунгулек, разом з віденським адвокатом доктором Францом Коблером за заповітом Ерліха, одержав "літературний спадок разом із авторськими правами", а згодом і "нікчемні рештки" його бібліотеки [6, с. 334 і далі].

[II] У метричній книзі синагоги, яка зараз зберігається в органі реєстрації актів громадянського стану в Чернівцях, датою 20.09.1862 р. було зроблено запис про народження 14.09.1862 р. сина на ім'я Еліас (Elias) доктора прав Симона Ерліха і його дружини Елеонори, дівоче ім'я Доненфельд (Donnenfeld). Адреса: будинок № 427 (вулиці не вказано, що свідчить про те, що він

**Будинок на Stein Gasse 28,
де жив і працював Є. Ерліх
(нинішня вул. Переяслівська, 34)**

знаходився на окраїні міста). Свідками (хрещеними батьками) вказані Обст та П. Вінцігер. Згодом зроблено запис про дату народження 10 червня 1867 р. брата Освальда Ерліха, зі згадуванням будинку під тим самим номером. Якщо дату року прийняття батька до адвокатури вказано вірно, то або мати Ерліха на момент народження повернулася до рідного міста Чернівців, або ж батько проживав сам за місцем робо-

ти в Самборі – нині це українське місто Самбір, розташоване приблизно за 320 км від Чернівців.

[III] Про систему *numerus clausus*, тобто кількісне обмеження в прийнятті до адвокатури, Ерліх висловився більш повно в зв'язку з “перевиробництвом” юристів і філософів Чернівецьким університетом. “Кількість юристів і філософів в університеті зростає з року в рік, хоча держустанови переповнені. Співвідношення кількості адвокатів до кількості населення в Чернівцях більше, ніж у Відні, де розташовано всі центральні державні установи, банки, транспортні контори та велика індустрія. Крім цього, в таких вузлових пунктах міжнародного сполучення як Вижниця (**Wiznitz, Sereth, Radautz**) тощо постійно проживають п'ятьшість адвокатів. Кілька років тому адвокати в Чернівцях вирішили запровадити *numerus clausus* з метою планового відбору до адвокатури: цей сумнівний захід свідчить сам про себе... Вину за цей надзвичайно нездоровий стан несе саме існування університету”, – говорить у відповіді Ерліха на запит щодо закриття Чернівецького університету, опублікованій в “Буковінер ботен” № 16 в 24 щорічнику 1917 р. (Додаток до празької газети “Богемія” № 22 в 24 щорічнику 1917, с. 13(14) [порівняйте з посиланням в 6, с. 335-336].

[IV] Ерліх відвідував у Самборі (за 70 км від головного галицького міста Лемберг, нині українського Львову) місцеву, тоді польськомовну, публічну гуманітарну гімназію, засновану єзуїтами в 1680 р. Щорічники цієї шанованої гімназії, в якій поряд з іншими мовами викладалася й німецька, знаходяться нині у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові. Ерліх постійно згадується у них як учень, що за успішністю входить до кращої третини класу.

[V] Ерліх імматрикулюється у Відні на весняний семестр 1881/82 року, відразу на 5 семестр з такими даними: Еліас Ерліх із Самбору (Галичина), ізраїльтянин, батько: адвокат доктор Симон Ерліх, рідна мова польська, перевівся з Львівського університету. Також в університетському архіві віднайдено такі дані: навчання завершено 31 липня 1883 р., промоцію на ступінь доктора юриспруденції одержано 8 квітня 1886 р. Лише в документах про промоцію він згадується як Євген (Еліас) Ерліх, католик, син вдови адвоката Елеонори Ерліх [5, с. 14]. Стосовно навчання Ерліха у Львові, то є дані про його запис в університеті впро-

довж літнього семестру 1881 року (адреса у Львові: вул. **Сикстуська** (Sykstuska), нині вул. Дорошенко, 35. Відсутні були в архіві у Львові університетські метрики за зимовий 1880/81 р. та літній 1880 семестри, оскільки вони на даний час позичені до Польщі. Натомість наявний університетський реєстр за зимовий семестр 1879/80 р., але в ньому Ерліх не вказаний. Відтак залишається відкритим питання про те, в якому університеті Ерліх почав одержувати юридичну освіту. Про одержання ним академічної освіти мною вже було опубліковано матеріали [6, с. 14 і далі; 6, с. 330 і далі].

[VI] Дивіться чисельну (однак все ще не повну) бібліографію [6, с. 143-147].

[VII] Див.: Die Bürsenschiedsgerichte // Neue Revue VI 1 (1895), S. 262-269, 305-310. Був і другий “виступ перед громадськістю”, який Ерліх не згадує, оскільки він був менш успішним. Йдеться про його завзяту боротьбу проти алкоголізму юридичними засобами. Перебуваючи на посаді ректора (ректор був за посадою депутатом Буковинського ландтагу), Ерліх взявся розробити для місцевого парламенту проект нового закону про роздрібну торгівлю вина та пива. Метою законопроекту був контроль за розливною та дрібною торгівлею алкогольними напоями, запровадження “нового режиму роздрібної торгівлі вина та пива”. Підготовлений Ерліхом проект, 13 параграфів якого було опубліковано у “Черновітцер альгемайне цайтунг” у вівторок 22 жовтня 1907 р. (с. 4), було внесено до ландтагу, але відхилено через його “радикалізм”, хоча й з визнанням того, що проект було схвально зустрінuto противниками алкоголю (“Черновітцер альгемайне цайтунг”, 24 грудня 1907 р., с. 3 і далі). До речі, щоденна преса повідомляла не лише про публічні фахові виступи Ерліха. Він також часто висловлювався з приводу актуальних загально значимих питань, переважно пов'язаних з культурою.

[VIII] У новій історії методології права все ще панує думка про те, що Герман Канторович, який опублікував під псевдонімом Гнеус Флавіус програмну роботу “Боротьба за правознавство” (1906), є засновником вчення про вільне право; це уявлення ґрунтується на припущенні про те, що ця праця спричинила більшу дискусію, ніж програмна праця Ерліха, що побачила світ дещо раніше (1903). Таке уявлення слід більше не поширювати. Коли Теодор Кіп на час вступу в силу Цивільного кодексу видав нову допрацьовану редакцію

впливового посібника пандектного права Бернхарда Віндшайда (Windscheid) (8-е вид., 1900), він категорично відмежувався від позиції Віндшайда в питанні про прогалини правопорядку*, при цьому посилаючись на статтю Ерліха, опубліковану ще 1888 р. [2, с. 80-169], у якій вперше було розвинуто вчення про вільне право (Windscheid / Kip, S. 92, Fn.1b). Отож, ця рання стаття Ерліха таки не була позбавлена впливовості, як це можна було припускати зважаючи на місце її видання (Юридичні сторінки, Відень). Й до того ж, Кіп належав до першої когорти тодішніх догматиків права (див. збірку посібників з цивільного права Еннецеруса, Кіпа та Вольфа).

II. Період після приєднання Буковини до Румунії

Далі передруковуємо текст некролога, опублікованого в “Черновітцер моргенблатт” 13 травня 1922 р. (с. 2) під заголовком “До смерті проф. Ерліха”:

“Лише сьогодні нам стало відомо деякі подробиці про смерть відомого вченого проф. д-ра Євгена Ерліха. Останнім часом проф. Ерліх перебував у Чернівцях [I]. Звідси він направився до Бухаресту, де займався питанням свого перепризначення в Чернівецькому університеті [II]. Бухарестські наукові кола прийняли проф. Ерліха з великою повагою та симпатією, так зокрема проф. Іорга тепло вступився за свого відомого колегу як словом так, і ділом [III]. Проф. Ерліх також мав аудієнцію в Короля [IV]. Кілька місяців тому відбулося призначення проф. Ерліха на посаду ординарного професора Чернівецького університету [V]. Вчений мав намір якнайшвидше поновити наукову роботу, проте зробити цього не зміг, оскільки відомі кола зайняли ворожу позицію щодо повернення проф. Ерліха на посаду. Так промайнули місяць за місяцем, й учений не зміг досягнути своєї довгоочікуваної мети знову працювати в Чернівцях [VI]. Ця обставина, а також важкі душевні недуги, на які страждав проф. Ерліх, могли спричинити до того, що він не надто

* Ерліх приписує догму закритості правової системи Алоїсу Брінцу, який був вчителем Філіпа Лотмара, вченого-юриста в галузі трудового права (див. Ehrlich, Juristische Logik, 1918, S. 134). Інші у цьому зв'язку називають Карла Бергбома (див. Riebschldger, Die Freirechtsbewegung, 1968, S. 24).

опікувався станом свого фізичного здоров'я. На його стан також могло вплинути загострення хвороби, на яку проф. Ерліх страждав впродовж років [VII]. 5 квітня цього року він направився з Бухаресту до Відня, щоб поправити своє здоров'я у тамтешньому санаторії. Через хворобу пацієнту було змушено ампутовано одну ногу [VIII]. Не зважаючи на це, проф. Ерліх сподівався на одужання. Проте, на жаль, цього не сталося. Проф. Ерліх помер 2 травня цього року у Відні [IX].

Один із членів сім'ї покійного, від якого ми довідалися ці подробиці [X], бажає заявити, що інформація, поширена однією місцевою газетою про те, що проф. Ерліх перебував у сумнівних фінансових стосунках, не відповідає дійсності. Професор Ерліх мав за собою до існування й навіть залишив своєму братові, Освальду Ерліху, який працює лікарем в Неаполі, чимале майно. Він також володів колекціями, які мають значну цінність”.

[I] З цього приводу 2 листопада 1920 року “Черновітцер моргенблатт” (с. 2) під заголовком “Проф. Ерліх у Чернівцях” повідомила:

“Професор університету д-р Євген Ерліх прибув до Чернівців. Вчений, котрий як відомо останніми роками проживав у Швейцарії**, приїхав шляхом через Неаполь і Відень на Буковину. Як нам стало відомо, проф. Ерліх планує поновити свою діяльність у Чернівецькому університеті. Повернення до викладацької діяльності однак пов'язане з перешкодами, які змушують вченого перед від'їздом клопотати про відпустку. Сподіваємося, що ці перешкоди вдасться успішно

** Про причини й обставини діяльності Ерліха у Швейцарії див.: 5, с. 26 і далі, а також його публікації, пов'язані з участю в діяльності руху за мир: The National Problems in Austria [“Національні проблеми в Австрії”]. – The Hague, 1917; Die Amnestie [“Амністія”] // Friede (Wochenschrift für Politik, Volkswirtschaft und Literatur / Karpeles (Wien). – 1918. – Bd. 1. – S. 126-127; Die historischen Grundlagen der Friedensbewegung [“Історичні засади руху за мир”] // ebd [там само]. – S. 467-469; Die sittlichen Voraussetzungen der Friedensbewegung [“Про звичаєві передумови руху за мир”] // ebd [там само]. – S. 515-517, 541-543; Von der Zukunft des Völkerbundes [“Про майбутнє міжнародних організацій”] // Die Friedens-Warte (Blätter für zwischenstaatliche Organisation / Alfred H. Fried (Zürich). – 1919. – XXI, Nr 4. – S. 89-93; Die Schuldfrage [“Питання вини”] // Das neue Europa (Zürich). – 1919. – V 4. – S. 14-17; Bismark und der Weltkrieg [“Бісмарк та світова війна”]. – Zürich, 1920; та нарешті статті румунською мовою, цитовані у кінці тексту за посиланням 1.

подолати, що вможливить зайняття професором Ерліхом кафедри. Професор Ерліх повинен завтра відбути до Бухаресту, щоб в даній справі звернутися до Міністерства освіти.”

[Ш] Оскільки особиста справа Ерліха донині не віднайдена, видається можливим лише опосередковано реконструювати розвиток подій, пов'язаних з його поновленням на посаді цього разу вже румунського Чернівецького університету. За деякими свідченнями, Ерліх спершу міркував про вихід на дострокову пенсію, що було можливим оскільки Чернівецький університет, як німецькомовний, припиняв своє існування [5, с. 27]. Після повернення до Чернівців у листопаді 1920 р. й виявлення бажання знову працювати в університеті*, румунський ректор, чернівецький історик Іон І. Ністор (він незабаром став прихильником румунського фашизму) було призначено міністром, й він почав запроваджувати жорсткий націоналістичний курс. В його протидії поновленню Ерліха на посаді можна вбачати й особисті мотиви. Формально Ерліху закидали невчасне подання документів після публічного оголошення конкурсу на повторне заміщення посад, що стосувалося на Буковині всіх доцентів Чернівецького університету, перед якими ставилася умова взяти на себе зобов'язання впродовж одного року розпочати читання лекцій румунською мовою. Водночас у місцевій газеті *Glasul Bucovinei*, яку видавав Ністор, було розпочато газетну кампанію проти повторного призначення вчених римського права Адольфа Ласти та Євгена Ерліха**. Їм обом закидали те, що вони начебто в минулому були відкритими прихильниками Австрійської королівської влади (так званого Йозефізму) і що від людей, які єврейську віру (з кар'єрних міркувань) поміняли на католицьку, не слід

сподіватися на повну підтримку в румунізації Буковини. Відповіддю єврейської сторони стала публікація під заголовком “Новопризначення професорів Ерліха та Ласти”, яка вийшла в “Чернівціцер моргенблат” у суботу, 12 березня 1921 р. (с. 1 і далі):

“Це питання здавалося вже вичерпаним. Професор Добош у “*Glasul Bucovinei*” породжує проти цього сумніви, які є плодом націонал-патріотичного переконання, втім безпідставного. Так, на адресу проф. Ласти у формі загальних формулювань зроблено закиди про його начебто вороже ставлення до румунської держави під час війни. Зокрема відзначалося, що він багаторазово у 1914-1916 рр. звертав увагу своїх родичів в Фолліцені на те, що Румунія поступила б нерозумно, якщо б розпочала війну проти центральних властей; він також вимагав щоб, ті записалися для збору допомоги австрійській армії. Турбота про забезпечення воєнної допомоги власній державі, – тим паче, коли йдеться про держслужбовця, – й заклик це робити до родичів, які знаходяться на нейтральній стороні, не є, звісно ж, злим. Якщо ж він відраджував від війни проти центральних властей, він міг помилятися, про що свідчать і факти, утім це не свідчить про його вороже ставлення до Румунії; навпаки, він відраджував, бо такий образ дій, на його думку, суперечив інтересам Румунії. На Буковині ж маємо держслужбовців румунської національності, яких за їхню патріотичну діяльність під час війни було відзначено австрійським урядом, і це навіть в якійнебудь мірі не стає приводом для порушення питання перед нинішнім урядом...

Професора Ерліха не звинувачено на підставі якихось конкретних фактів; проте, як вказується в статті, їх призначення на посади ущемило б румунський характер університету, бо вони є “давніми поборниками австризму”. Якщо ж обоє вчених прийдуть і складуть присягу, чи можна б було від них очікувати подібного агресивного наміру й чи мала б у такому разі їх діяльність якийсь смисл? До речі, лише один з них мав би працювати у Чернівцях і викладати румунською мовою. Проте, якщо б вони були тут обоє, яким чином вони б фальсифікували румунський характер? Врешті-решт, й Міністерство освіти вправі прийняти інше рішення. Або ж вони далі дотримуватимуться своїх старих поглядів, й відтак їм не місце в будь-якому румунському університеті; або ж вони під впливом обставин полишили їх й відмовилися від свого минулого й відтак мають лише право, проте не моральний авторитет провід-

* Врешті-решт, у грудні 1919 р. “керівництво кафедри” було довірене його учневі Лунгулек (повідомлення “Чернівціцер моргенблат” від 11 грудня 1919 р., с. 2).

** Ця кампанія розпочалася публікаціями декана філософського факультету, майбутнього ректора Іоргу Г. Тома (*Iorgu G. Toma*) (*Glasul Bucovinei*, Nr. 650 від 8 березня 1921 р., с. 1), далі колишнього президента румунського культурного товариства “*Dacia*”, проф. Філарета Добоша (*Filaret Dobos*) (там само. № 652 від 10 березня 1921 р., с. 1), продовжена діючим президентом “*Dacia*”, студентом філософії Васале Вермешан (*Vasile Vermesan*) (там само. № 655 від 13 березня 1921 р., с. 2) та сягнула апогею в акції протесту румунського студентства 13 березня 1921 р. (там само. № 656 від 15 березня 1921 р., с. 1).

ників й вихованців молоді. Проф. Добош має рацію. Від учителів будь-якого гатунку слід вимагати повної чесності характеру. Проте вірність новій державі не означає зміни переконань під тиском зовнішнього примусу, її внутрішньо зумовлено природою відносин. Головне ж тут, що Чернівецький чи інший румунський університет, залучивши таких фахівців та особистостей, заручився б й суттєвою підтримкою.”

15 березня 1921 р. “Черновітцер моргенблат” (вівторок, 15.03.1921 р., с. 2) так відреагувала на резолюцію акції протесту румунського студентства:

“Минулої неділі румунське студентство провело зібрання, на якому було схвалено резолюцію, що містила різкі висловлювання проти нового призначення професорів д-ра Ерліха та д-ра Ласта. У резолюції зокрема, серед іншого, йдеться: Румунське студентство Чернівецького університету сильно розлючене новим призначенням у Чернівцях професорів Ерліха та Ласта, оскільки ці вчені довели, що вони є ворогами румунського народу. Наприкінці резолюції відзначається: “Якщо це рішення румунських студентів у Чернівцях не буде прийнято до уваги, румунське студентство заявляє, що воно силою прожене цих двох індивідів й вкаже їм шлях до їхньої батьківщини”. Про це йдеться в резолюції, основні моменти якої ми викладаємо, і яку підписано головою зібрання, Васіле Вермешеану. Вважаємо доречним опублікувати це рішення, оскільки воно відображає настрої у відповідних колах румунських студентів. Водночас ми не можемо не відзначити, що те, в який спосіб студентство має намір попередити затвердження вчених, не заслуговує на схвалення. Кілька днів тому цінні джерела аргументовано повідомили нам про те, що не має справжніх підстав проти затвердження обох професорів. Звісно, погляди, викладені у цій резолюції таки можна розглядати як позицію, обрану через нахнення з патріотичних почуттів. Проте, почуття – це не аргумент. Слід отож передусім довести, що професори Ерліх і Ласт своїми діями дали підстави стверджувати про їхнє вороже ставлення до румунського. Проте й до нині цього же не зроблено*.”

* У четвер 7 квітня 1921 р. на с. 2 у “Черновітцер моргенблат” виходить коротке повідомлення під заголовком: “Безчинства проти “Черновітцер моргенблат”. Уп’яте вибито шибки”, відповідальність за що було покладено на “невелику групу румунських сту-

29 березня 1921 р. у справі Ерліха та Ласта дійшло до сутички єврейських і румунських студентів, які напали на перших, чим зумовили потребу поліцейського втручання [6, с. 333 і далі]. Також є свідчення березневого рішення факультету, за яким Ерліху відмовлено в поновленні *venia legendi*, тобто права читати лекції; крім того, в місцевому чернівецькому архіві зберігається лист Ерліха, відісланий з бухарестської адреси, в якому він вимагає виплатити йому зарплату станом до 30 березня 1921 р. [6, с. 332, № 35].

[III] Ерліху, який з листопада 1920 р. проживав в родині в Бухаресті, наразі не вдалося одержати призначення на кафедральну посаду. За нього клопотали важливі заступники, й зокрема, крім соціолога Дімітрі Густі, це перш за все відомий бухарестський історик Ніколае Йорга (1871-1940), почесний доктор Чернівецького (1920) та інших університетів. Йорга послуговувався впливом, через те, що був автором розмаїття поважних публікацій, проте передусім через те, що був засновником Націонал-демократичної партії та редактором щоденної газети *Neamul Romanesc*. Йорга двічі запросив Ерліха публічно виступити в рамках свого Інституту Південної Європи. Ці виступи мали місце двома вечорами у бухарестському Атеней, прекрасному концертному залі бухарестської філармонії (12 і 19 грудня 1920 р.) під назвою “Про “живе право”” французькою мовою** (опубліковано в перекладі Євгенії Захеларі, співробітниці Йорга, в серії публікацій *Neamul Romanesc* чисел 29-31 березня 1920 р. та 1-6 січня 1921 р. [3, S. 599-07]). За кілька днів до смерті Ерліха в одному із своїх виступів Йорга висловився у Атеней, присоромлюючи чернівчан за те, що ті не бажають працювати Ерліха, вченого настільки відомого, що його ім’я викликає повагу як по цей, так і по інший бік океану [6, с. 333].

дентів”. Нападки румунських студентів було загалом спрямовано на євреїв за їхню “антирумунську політику” і від них вимагалось, щоб ті без нагляду не проводили роздільних зібрань незнайомою мовою (а саме, їдиш), й що їм слід говорити більш поширеною “німецькою” мовою.

** Спілкування французькою мовою було поширеним у Бухаресті на публічних заходах того часу. Ерліх втім був, про що є чисельні докази, “знавцем румунської мови” (напр. Gusti, цит.: 3, с. 599-607).

[IV] У той час аудієнція університетського професора у Короля – це явище надзвичайне (за інформацією професора Раду Грігоровічі з Бухареста). Цей факт засвідчує публічний статус Ерліха.

[V] Лише після відмови Ерліху міністром Поповичі в призначенні, – зважаючи на негативну позицію колишнього чернівецького колеги Ністора, – рішенням Міністра просвіти Негулеску в уряді Авереску для Ерліха було створено нову кафедру, кафедру філософії права та соціології. 29 липня 1921 р. про це під заголовком “Перезатвердження професора Ерліха в нашому університеті” повідомила “Черновітцер моргенблат” (с. 2):

“Професора університету д-р Ерліха буде призначено штатним професором філософії права та соціології в Чернівецькому університеті – про це нам повідомили телеграфом з Бухаресту. Саме в інтересах розвитку нашого університету слід вітати те, що ситуація з протидією перезатвердженню цього вченого європейського рівня, вчинена відомими шовіністичними колами, було розв’язано кращим чином”.

[VI] Проте про “кращий чин” з боку румунських студентів не могло бути й мови. 10 квітня 1921 р. відбулася акція протесту, чия резолюція було надруковано в газеті *Glasul Bucovinei* 2 листопада 1921 р. (№ 837, с. 1), а “Черновітцер моргенблат” повідомляла про неї під заголовком “Румунське студентство проти професора Ерліха” (вівторок, 3 листопада 1921 р., с. 2):

“Румунські студенти нашого університету провели зібрання, на якому було вирішено перешкодити читанню лекцій університетському професорові Ерліху, якого було заново затверджено на посаді професора Чернівецького університету румунським урядом”.

23 березня 1921 р. у газеті *Glasul Bucovinei* (№ 878, с. 1) опубліковано довгу статтю під заголовком “Autonomie universitara”, в якій (анонімний) автор критично висловився про створення нової кафедри для Ерліха Міністерством просвіти, що представлялося як замах на автономію вищих навчальних закладів всупереч румунським інтересам.

З іншого боку, як свідчить в мемуарах [4, с. 197-199] бухарестський соціолог Дімітрі Густі (1880-1955), він готовий був працювати Ерліха як першого співробітника заснованого

ним 1921 р. в Академії наук (*Academia Romana*) Інституту соціальних наук (*Institutul Social Roman*). Ерліх тоді опублікував у часопису Інституту (*Arhiva pentru Stiinta si Reforma Sociala*) критичну статтю про воєнні спомини генералів Людендорфа та фон Гінденбурга (уже в 1920 р.) – всебічний аналіз причин розпаду Австро-угорської імперії (1921) і статтю про Маркса та соціальне питання (1922) румунською мовою.

[VII] Ерліх хворів на цукровий діабет. Ще перебуваючи в Швейцарії, він (проте безуспішно) спробував пройти санаторний курс лікування [7, с. 415]. Ось як про це згадував в приватній розмові та листі від 17 травня 2001 р. колишній віце-президент румунської академії наук, проф. Раду Грігоровічі, з яким Радбрух товаришував: “Я познайомився з проф. Ерліхом, коли мені було десять років і я разом з батьками відпочивав улітку 1921 р. на курорті у малій Валахії, Олянешті, впродовж липня і серпня, коли змушений був пити цю погано пахучу воду. Мені запам’ятався розсіяний професор, котрий нескінченно вів розмови з моїми батьками... Розумію тепер також (вже дізнавшись про те, що він хворів на діабет) чому мої батьки постійно запитували його про те, що він їв за нашої відсутності, й сердилися, коли він не міг пригадати... Зараз також розумію чому він кінчиком альпенштока, що лежав на краю умивальника і який він прийняв за щітку для нігтів, сильно пошкодив собі пальці рук; це знову ж таки було через хворобу цукрового діабету, яка негативно впливала на зір”*.

[VIII] На той час інсулін ще був не відомий і діабет вважався невиліковною хворобою. Ампутація ніг, яка робилася на заключній стадії хвороби, поступово призводила до смерті, бо рани від ампутації загоїтися не могли.

[IX] Ерліх помер 2 травня 1922 р. в купецькому шпиталі у Відні. 16 квітня 1922 р. він склав заповіт [9, с. 1 і далі], за яким його родич Філіп Фінкельштайн визначався єдиним спадкоємцем, братові Освальду, лікарю в Неаполі, виплачувалася виручка впродовж життя із статку як спадкове майно. Літературний спадок натомість було передано у розпорядження віденського адвоката д-ра Коблера, а також наступнику Ерліха на кафедрі римського права у Чернівцях, Іону Лунгулеку.

[X] Тут ідеться про Філіпа Фінкельштайна. У цьому зв’язку мався на увазі й проф. Густі, спеціаліст з аграрної соціології: “Проф. Густі мав змогу вибрати дещо для себе із колекції ви-

М. Ребіндер

шивок”. Густі пише у своїх мемуарах [4, с. 197-199], що він, на жаль, нічого з вишивок не взяв, про що шкодує, оскільки це могло б могло стати в пригоді для заснованого ним музею селянства.

Список літератури

1. *Ehrlich Eugen*. Die juristische Logik. – Tübingen, 1918.
2. *Ehrlich Eugen*. Recht und Leben. – Berlin, 1967. – S. 80-169.
3. *Filipescu Iancu*. Romanian Journal of Sociology [Revista Romana de Sociologie]. – 1997. – S. 599-607.
4. *Gusti*. Opere. vol. V. – Bukarest, 1971. – S. 197-199.

5. *Rehbinder Manfred*. Die Begründung der Rechtssoziologie durch Eugen Ehrlich. – Berlin, 1986. – 2 Aufl. – S. 26.

6. *Rehbinder Manfred*. Die rechts- und staatswissenschaftlichen Fakultät der Franz-Josephs-Universität in Czernowitz // Festschrift für Hans Stoll zum 75.Geburtstag / Hrsg. Gerhard Hohloch, Rainer Frank, Peter Schlechtriem. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2001. – S. 327-344.

7. *Rehbinder Manfred*. Neues über Leben und Werken von Eugen Ehrlich // Recht und Gesellschaft. Festschrift für Helmut Schelsky zum 65. Geburtstag / Hrsg. von Friedrich Kaulbach und Werner Krawietz. – Berlin: Duncker & Humblot, 1978. – S. 403-418. (S. 415).

8. *Riebschldger*. Die Freirechtsbewegung. – 1968.

9. *Rottleutner*. [Ehrlichs Testament] // Zeitschrift für Rechtssoziologie. – 1992. – S.1f.

Переклад В.С. Бігуна

М. Ребіндер

ЕВГЕН ЭРЛИХ: НЕКОТОРЫЕ СТРАНИЦЫ ИЗ ПО СЛЕДНИХ ЛЕТ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА

Перевод исследовательской статьи 2003 года профессора Университета Цюриха Манфреда Ребиндера о некоторых малоизвестных страницах жизни и творчества известного социолога права Евгения Эрлиха (1862-1922), который родился, жил и работал в Черновцах. Автор, основываясь на архивных материалах, излагает автобиографию Эрлиха, другие материалы (в частности с прессы), реконструируются страницы биографии учёного, его нелегкий заключительных этап жизни и творчества.

М. Rehbinder

EUGEN EHRLICH: SOME CHAPTERS FROM THE LAST YEARS OF LIFE AND WORK

The Ukrainian translation of the German language article by professor Manfred Rehbinder (Zurich University) originally published in 2003 unfolds some previously unknown facts about the life and work of Eugen Ehrlich (1862-1922) who was born, lived and worked in the present day Ukrainian city of Chernivtsi. Based on archival research (articles from the press of those days included), the author presents Ehrlich's autobiography, other materials thus reconstructing events of the difficult final period of the life and work of the prominent sociologist of law.

* Густі пише [4] про те, що у Бухаресті Ерліх потрапив в автомобільну катастрофу, з якої йому поталанило вийти неушкодженим.